

ЕТНОЛОГИЯ НА ПРОСТРАНСТВОТО

ЧАСТ ПЪРВА

ГОДИШНИК

на АСОЦИАЦИЯ „ОНГЪЛ”, том 5, год. V, 2007

ЕТНОЛОГИЯ НА ПРОСТРАНСТВОТО

Част 1

София, 2008

ЗЛАТОГРАДСКИ СПОМЕНИ ЗА ВАТОПЕДСКИЯ МАНАСТИР В СВЕТА ГОРА

Таня Марева

Регионален исторически музей „Стою Шишков” – Смолян

Златоград се намира в южните склонове на Родопите, отстоящ на еднакво разстояние, около 40 км, от Смолян и от Комотини (днес в Северна Гърция). В миналото градът е търговски и занаятчийски център, разположен на един от пътищата, свързващи Беломорска Тракия и централните части на планината. През Възраждането тук е построена една от първите църкви в Среднородопието – „Успение Богородично” (1834 г.) и активно е развивано българско просветно дело. В наши дни градът е сред най-атрактивните и динамично развиващи се дестинации за културен туризъм в страната. Грижа за това се полага от различните сектори на обществото – от местната власт, от бизнеса, от гражданския сектор. В тази връзка през 2002 г. екип музейни специалисти от Смолян провеждат проучване на тема „Територии и ресурси. Културно-историческото наследство като ресурс за развитие на културен туризъм в Златоградска община”¹, в рамките на което за пръв път е фокусирано внимание върху спомените на местното християнско население за връзки на Златоград с Ватопедския манастир в Света гора, Атон. В последствие към темата се добавят материали и от други проучвания – в рамките на проект „Християнско наследство в Родопите – църкви и манастири” на РИМ „Стою Шишков” – Смолян², и във връзка с изпълнението на съвместен проект на Община Смолян и Община Златоград „Обществен форум „Културно-историческото наследство – фактор за устойчивото развитие на региона „Смолян – Златоград”³.

В документи от първата половина на XVII в., наричаното тогава село Дарь-дереси, в състава на вакъфа на султан Мурад II, има 153 немюсюлмански домакинства (Грозанова 1989: 448). През XIX в. градецът е център на кааза в пределите на Гюмюрджински санджак, Одрински вилает. В края на XIX в. изповядващото християнска религия население наброява 647 българи екзархисти (Стойков 1981: 142), или 105 „венчила”⁴. То се черкува в действащите и до наши дни

църкви – „Успение Богородично“ (1834 г.) и „Св. Георги“ (1871 г.). В „Св. Георги“ се намират две икони от манастира Ватопед в Света гора, донесени, според разказите на местните хора, скоро след осветяването на храма.

Едната икона съдържа образа на Св. Богородица с Младенеца, представен до пояс, а под него – наподобяващо по композиция на познати графични сюжети изображение на Ватопедския манастир⁵. Двуетичен надпис на гръцки и църковно-славянски език над нимба на Божията майка гласи, че това е образът на Пресвета Богородица Парамития или Утешителка (Отрада), намиращ се във Ватопедския манастир.

Иконата е с размери 150 см височина и 74 см ширина. Поставена е на първата южна колона в наоса. Ликът на Богородица, държаща до лявата си гърд Младенеца, е обърнат надясно, рядко срещано изображение, според християнските канони. Дясната ръка на Младенеца е пред устата на Пресвета Богородица, а тя се опитва да я отстрани. Разположеното в долната част на иконата изображение на манастира представя сцена от легендарната му история. Рамкирано е в размери 39 см височина, 63 см широчина, внушителни съобразно цялата икона, което показва специалното място, отредено му от зографа. В композицията детайлно са изрисувани отделните храмови и жилищни постройки, множеството кубета, камбанарни и кули, стената, обграждаща целия манастирски комплекс, изпълнен с градини и кипариси. Надписи с много ситни букви указват различните части от комплекса. От общо 20 такива текста са разчетени половината: кулата (голямата кула), кулата на светците, кулата на трите светейшества, часовника, магерницата, кулата на Богородица и още едно място, посветено на Божията майка, разположено централно в комплекса, две от църквите – едната, посветена на Св. Троица. На преден план върху манастирското укрепление са изрисувани фигури на монаси, отбраняващи с камъни обителта, нападната от мъже с чалми на главите, дошли по море с кораб платноход и с лодки. Отбраната на манастира е подкрепена с огнестрелно оръжие, както е видно от пламъците, парисувани на четири от кулите. Специално място в композицията иконописецът е отредил на изрисуването на иконата на Св. Богородица с Младенеца, пос-

тавена на един от параклисите при входа на манастира и коленичилата за молитва пред нея фигура на монах.

Преданието за иконата „Св. Богородица Отрада/Утешения“ гласи, че по време на среднощна молитва пред нея на игумена/един от монасите, Божията майка извърнала погледа си от Младенеца и трикратно съобщила на моления се да залостят вратите на манастира, защото разбойници са акостирали на брега, за да го разграбят. С ръка малкият Исус се опитвал да накара майка си да замълчи. Но тя отблъсквала ръката му и предупредила за нападението на манастира. Монахът обърнал зора в сочената посока и видял корабите. Разбудил братята и опазили с бой манастира. Върху иконата Св. Богородица и ръката на Младенеца, опитващ се да спре предупреждението, останали завинаги в тази поза. Според преданието това чудодейно събитие е станало на 21 януари 807 г. (www.hrono.ru/religia/pravoslav/vatoped.html от Протоиерей И. Бухарев) Почита се във Ватопед ежегодно на датата.

Сред сигурните сведения е това, че и досега сред светините на Ватопед се съхранява чудотворната икона на Богородица Утешителка или Отрада, поставена в един от параклисите. В чест на чудното събитие иконата е отрупана със злато и сребро, а пред нея гори неугасващо кандило (www.days.pravoslavie.ru/Life/life275.htm). Чудодейната история за спасението на манастира от пиратско нападение и точни рисунки на манастирския комплекс са срещан мотив на графики шампи от XVIII в., произведени във Виена и във Венеция, разпространявани сред поклонниците на манастира за негова прослава и така достигнали до различни краища на нашите земи и Балканите (Томов 1975: № 102; Съкровища 1997: 210-211).

Иконата от Златоград представлява комбинация от посочените две – копие на иконата светиня и под нея композиция, представяща изобразяване на манастира Ватопед като комплекс, ведно със сюжета за нападението-отбраната-спасението. Изписан на гръцки език текст дава сведения за ктиторите, иконописеца и датировката на иконата. Упоменати са имената на Иван Спиридонов, Александър Ангелов, Теофан Проскинитар и Никола Спиридонов, заедно с жените и наследниците. Иконата е изписана от ръката на Константин Михаил, влах от с. Крушево. Отбелязана е датата 10 август 1878 г. ⁶ Сред дарителите със си-

гурност е разпознаваема личността на първия – Иванчо Спиридонов Джинджев, роден около 1840 г., заможен търговец от Златоград, известен в края на XIX в. като архиерейски наместник и председател на българската църковно-просветна община, ползващ се с голям авторитет в града (ДА – Смолян, В. Манолов; ЦДА, 1139). Твърде вероятно е Никола Спиридопов да е негов родственик, а Александър Ангелов – представител на известната местна Александровска фамилия – високо образовани, владеещи по няколко езика търговци на едро, активно ангажирани с редица обществено значими дейности като училищното дело⁷. Иконописецът е родом от прочутото през XIX век със зографските си майстори Крушево в Македония.

Втората икона, донесена от Ватопед и съхранявана в храма „Св. Георги“, представя една от най-известните реликви на християнския свят, пазна в манастира – пояса на Божията майка (РИМ – Смолян, Ц908/5). Иконата е с размери 152 см височина и 76 см ширина. Поставена е на царския ред, трета отляво на царските двери. Представени са 12 христови апостоли около празния ковчег на Богородица. В центъра са св. Тома и Св. Андрей, държащи Пояса Богородичен. В горната част на иконата, в небесата, е изобразена Св. Богородица, подаваща пояса си на св. Тома, заобиколена от ангели. Християнската реликва „Пояс Богородичен“ се счита за една от най-чудотворните по отношение на бездетството, затова е съществувала традиция да бъде изнасяна от манастира и от Атон с цел поклонение в места, достъпни за жени (Църк. вестник 2004). Явно с подобно значение са поръчвани за изографисване и разпространявани икони с тази тематика. За съжаление, ктиторският надпис на иконата от Златоград е покрит с допълнителен слой боя, под която прозират отделни гръцки букви. Вероятно вмешателството е извършено през 1889-90 г. От тогава са документирани конфликти между екзархистите и патриаршистите в града, в които надмощие вземат радетелите за утвърждаване на църковно-славянския език и песнопение (ЦДА, 246). Можем също да предположим, че поставената на царския ред икона „Положение пояс Богородичен“ е била подложена на заличаване на гръцкия надпис, докато другата икона, стояща на не дотам показно място, е запазена в първоначалния си вид. След компетентна реставрация изписаното първоначално вър-

ху иконата и постепенно забравено от местните хора може да бъде възстановено за поколенията.

Един изключителен писмен паметник от 1852 г., произхождащ също от Златоград, допълва с особено ценни свидетелства темата за връзките на местните с Ватопедския манастир. Ръкописът е проучен и разчетен от Георги Митринов (Златоградски сборник 2000). Оригиналът се съхранява в Музейната сбирка на просветното дело в гр. Златоград под инв. № 402. Според сведенията на първооткривателя Васил Манолов, дългогодишен уредник в музейната сбирка, ръкописът е намерен в началото на 80-те години на ХХ в. заедно с други книги и документи при реставрацията на възрожденските Александровски къщи, днес адаптирани като обект за туристическо посещение в рамките на Арселен етнографски комплекс – Златоград. Предполага се, че е принадлежал на Александровската фамилия. Сборникът е списван с поучителна цел от различни лица – грамотни и интелигентни, живеещи в града по това време. Първата му част е „писмовник“, без аналог сред досега известната наша възрожденска книжнина, по мнение на изследователя (Златоградски сборник 2000: 5).

В първата си част ръкописът съдържа 30 типови писма, които представляват модели за кореспонденция – до духовни лица, до учители, до търговци, до местни управници и други важни личности. Упоменато е точното обръщение към съответното лице, какви изрази на почитание да се използват, на кое място да се изложи молбата или причината за писмото, как и къде да се подпише, включително и къде да се положи адресът на получателя. Видно е, че типовата кореспонденция е създадена в периода май-юни 1852 г.

Разполагаме с две писма, ценни по темата ни. Едното е адресирано до игумена на Ватопедския манастир, Г.Г. Йаков. Другото е до калугера от същия манастир, Г. Йоаким, „който ни е поп“, според конкретния текст, т.е. става дума за разпространеното през Възраждането по българските земи явление за периодично служене в селищен храм на манастирски монах, който пристига с основно задължение събиране дарения за манастира си, но обикновено обслужва всички християнски потребности. Първото писмо е подписано от Никола Димов. Вероятно става дума за прочутия в града лечител от Хекимовския

род, роден около 1810 г., учил медицина в Александрия и според фамилното предание, знаещ турски, арабски и гръцки език (ДА – Смолян, ЧП 751: 9). Второто е подписано в българския текст с инициали, а в гръцкия вариант от неизвестния засега Стилиан Параскху (Златоградски сборник 2000: 5).

*Сфепречистений сфети игумене, Господар
Иакове, покланем ти са.
И Себепас за сава книга е свети игумене
за /айсова и за айсова/
и пак твоите сфети молитви да ми
бадат укрилувание на животес ми
сички. Амин раби твои
Дари: 23, Майю: 852 Никола, Диму
варху покланям се
на сфепречистений
игумен на послазаний и царский
храм Ватопет
Г.Г.Йаков
сас поклонение (Златоградски сборник 2000: 13)*

*На калугера, който ни е поп
Причистений, на калугере, Г. Йоаксим
покланеме ти са.
Пареу молим сфесилний бога, за
да ва брани от сичка среца рабута
сас коетуму дарбата и нее здравеиме
ду днес, фтору ви казуваме /това и това/
пак сфетите молитви ти да бадат
сас мене фсе. раб твой
на Д.29.М.852 Ст.'Б.'
варху
на пречистенаго
калугера Г. Йоаксим,
на манастир ватопет
на сфета гора." (Златоградски сборник 2000: 15-16)*

Двете цитирани типови писма от „Писмовника“ категорично доказват съществуването на активни връзки между златоградчани и духовници от Ватопедския манастир към средата на XIX в. и подкрепят тезата, че целенасочено четвърт век по-късно за града са поръчани, зографисани и доставени две икони, тематично свързани с манастира. За съжаление, в текстовете на писмата не се посочват конкретно исканията на просителите. В тази посока можем да направим реконструкция на база устни истории за златоградски фамилии, които успешно допълват празнините в мозайката от спомени за културните връзки между християнската общност в града и Ватопедския манастир.

В Златоград е известен фактът, че братя от Джинджевския род са служили монаси в Света гора, Атон. Малцина обаче са осведомени за точните подробности. Фамилната история, записана от краеведа Васил Манолов (ДА – Смолян, В. Манолов), разказва, че монасите Доситей и Климент са синове на Спиридон Джинджев и Щерка от Хекимовския род. Тяхна леля по бащина линия била монахиня в Калоперския манастир. След гостуване при нея на братовото ѝ семейство първо по-големият Дамян станал монах в Света гора, във Ватопедския манастир, когато бил на 16 години. След като се подстригал и живял известно време в манастира, достигнал до чин йеромонах, дошъл да се опрости с близките си. При това посещение донесъл със себе си пояса на Св. Богородица и светинята е посрещната с особена почит и поклонение от местното население. Остатъкът от живота си йеромонах Доситей прекарал в монашеско смирение, живял като постник и починал в манастира на 108 години. Брат му Константин, когато бил 22 годишен, също станал монах във Ватопедския манастир под името Климент. Той идвал няколко пъти в града и винаги донасял много подаръци. Починал в Драма на 74 години. Роден брат на двамата монаси е споменатия вече Иванчо Спиридонов Джинджев. Фамилия Джинджеви е запазила снимка на братята Иванчо Джинджев и монахът Климент, направена около 1895 г. в Света гора⁸. Според устните фамилни истории, Иванчо Джинджев бил обвързан с гръцката църква заради братята си монаси във Ватопед и държал за гръцкото пеене при служби. Подчинил се на преобладаващото искане да се пее на църковно-славянски след 1890 г., за да има мир в енорията. Докато за

братята му – монаси в гръцки манастир, е запомнено, че помагали на християните в Златоград, „били родолюбци и са учили българите как да строят църкви и училища. Учили ги да извършват църковната служба на църковно-славянски език.“ (ДА – Смолян, ЧП 751: 39) Тези разкази ни позволяват да заключим, че иконите от Ватопедския манастир, с ктитор на първата Иванчо Джинджев, са пристигнали в Златоград с посредничеството на родните му братя, монасите Доситей и Климент.

Според разказите на по-възрастни златоградчани, масово практикувана традиция през XIX в. е заможните местни християнски семейства да изпращат синовете си във Ватопедския манастир на поклонение и за временна служба като отроци. Така например, синовете на Атанасуда от Хекимовския род били обречени от майката да служат в манастира по половин година, когато станат 18-годишни (РИМ – Смолян, 437, Петрана Шукова). Тя ги изпращала с достатъчно средства, за да направят дарения на манастира и да се издържат по време на престоя си там⁹. Тези традиции и разказите за тях ни позволяват да конструираме хипотезата, че в иконата изображението на Ватопед под това на Богородица Утешителка играе роля и на топографска карта. То е пътеводител за бъдещи поклонници в манастира или спомен за преминали вече това „изпитание“ и едновременно поучителна рисувана история на манастира Ватопед за цялата християнска общност в града.

В Златоград са запазени и други реликви от Света гора, Атон. Донесени са като дарове от поклонници и от монасите Доситей и Климент от Джинджевския род. Поклонниците обикновено донасяли за семействата си малки икони триптихи, по-късно разделяни на части и така предавани в наследство. За близки и роднини са предназначени шампи, свещи, тамян, кръстчета и други светогорски реликви. Най-често дарените икони са с лика на Св. Богородица, покровителка на Света гора, и на св. Ана, нейна майка. При поклоннически посещения за Великден от светогорските манастири са донасяли украсени от монасите великденски яйца, надписани с „Христос Воскресе“ (РИМ – Смолян, 437, Петрана Шукова). Друг тип светогорски дарове са месингови домашни кадилници, просфорници за обредни хлябове, с

каквито разполагал всеки християнски дом. Сред по-специалните дарове с коренче от дърво, наричано „божия ръчица“, в сухо състояние наподобяващо свита ръка. Според притежателят на реликвата, това е коренче от манастирските чешмири. То притежава чудодейната сила да облекчава на родилни мъки, защото произхожда от Атон, място, покровителствано от Божията майка¹⁰ (РИМ – Смолян, 437, Атапас Гочев). При тежко раждане коренчето се потапя в глинен съд, докато се разтворят корените и се пие водата. Сред веществената памет за Атон, запазена в Златоград, се нареждат и предадените в музейната сбирка от фамилия Бозови портрети и снимки на монаси от Зографския манастир и просфорник печат за хлябове за църковна служба, изработен от чешмирово дърво, растящо в територията на манастира¹¹. Живи са спомените, че при честите си идвания в града монасите Доситей и Климент донасяли по цял товар с дарове от манастира за златоградчани за добра среща и за специални поводи като сватби и годежи (ДА – Смолян, ЧП 751: 39).

Текстът е опит за реконструиране на наследство, заключващо културните връзки на Златоград със Света гора през Възраждането. Изложената информация говори, че в представите на християнското население от Златоград Ватопедският манастир е познато, близко, усвоено пространство. Донесените веществени знаци оттам носят „паметта на мястото“ с неговите реални и въображаеми характеристики. Запазени днес като публично достъпни предмети (църковните икони, предметите в музейната сбирка) или фамилни реликви (икони, кръстчета, просфорници, кадилници и т.н.) те превеждат присъствието на Ватопедския манастир през целия XX век до наши дни. Изразите на това наследство не са само веществени. Макар позабравени, спомените за значимото място на манастира Ватопед в златоградската социална памет съществуват. Развоят на историческите събития в рамките на век и половина – борба с гърцизма в българската православна църква, продължителен период на атеизъм по време на режима на народната власт, прибиране в шкафа на забравата приноса на отделната личност за историята, довеждат до постепенната забора на успешните опити на християнската общност в града да бъде част от културното семейство на източно-православния свят през XIX век.

Днес се утвърждава като особено полезно за всяка една локална общност с оглед адекватно вписване в съвременния глобален свят, без да се губи собствената идентичност, изследването и събирането на „късчетата памет“, които да я конструират в пространствено-времеви контекст. При разумен мениджмънт на културно-историческото наследство тези „късчета памет“ могат да бъдат използвани за развитието на културен туризъм. Същевременно, текстът е опит да се приведат в научен оборот нови и според нас, интересни и неизползвани досега примери за културните процеси през XIX в. в рамките на Балканите, в които Златоград и неговите жители участват активно със собствен принос.

БЕЛЕЖКИ

1. Проучването е проведено по проект на Програма PHARE за изграждане на Етнографски ареален комплекс – Златоград, реализиран от местната фирма „Бултекст“ ООД и Сдружение „Център за развитие на Община Златоград“. Материалите са архивирани в РИМ „Стою Шишков“ – Смолян, Фонд „Научен архив“, ф. III, а. е. 437.
2. Проектът е защитен пред Програма PHARE, ТГС, България – Гърция и реализиран през 2004 г.
3. Проектът е реализиран с финансовото съдействие на Швейцарската агенция за развитие и сътрудничество (ШАРС), Фондация за реформа на местното самоуправление (ФРМС) и Национален фонд „Култура“ през 2005-2006 г.
5. РИМ – Смолян, Фотоархив, Филм Ц 908/14.
6. Преводът е извършен от Апостолия Аврамова, на която гръцкият език е матерен. По нейно сведение, надписите върху иконата имат много неточности от езикова и граматическа гледна точка, което е обяснимо с не-гръцкия произход на иконописеца.
7. Около петдесет книги на гръцки, френски, немски и английски език, тетрадки, учебни помагала и документи, принадлежащи на Александровската фамилия, се съхраняват в Музейната сбирка на просветното дело в Златоград.
8. Копие, предоставено на РИМ – Смолян, от Пламен Чингаров, наследник по майчина линия на фамилия Джинджеви.
9. Макар при основаването си Ватопедският манастир да е от типа „общжителен (кишовия)“, т.е. монасите се издържат с общи средства, често са налага-

ни промени. За продължително време той е от типа „необщителни (доирто-мин)“, в които всеки монах се самоиздържа. (Болутов 1961: 19-21, 154)

10. Вярването е познато на фолклорната култура. (БНМ 1999: 37, ст. „Богородична ръка“)

11. Донесени от манастира Зограф в Атон от Костадин Кирию Бозов, починал на 23.VIII.1932 г. Предадени в музейната сбирка от сина му Мойсей Бозов.

ЛИТЕРАТУРА

БНМ 1999: Българска народна медицина. Енциклопедия. С.

Болутов 1961: Болутов, Д. Български исторически паметници на Атон. С.

Грозданова 1989: Грозданова, Е. Българската народност през XVII век. Демографско изследване. С.

ДА – Смолян, В. Манолов: ДА – Смолян, Личен фонд Васил Манолов, груб опис.

ДА – Смолян, ЧП 751: ДА – Смолян, ЧП 751 (Слово за Хекимския род).

Златоградски сборник 2000: Златоградски сборник. Писмен възрожденски паметник от средата на XIX век (1852 г.) и фототипно издание. Съст. Георги Митринов. С.

РИМ – Смолян, 437, Петрана Шукова: РИМ – Смолян, Научен архив, ф. III, а.е. 437. Петрана Шукова, р. 1933 г., учителка.

РИМ – Смолян, 437, Атанас Гочев: РИМ – Смолян, Научен архив, ф. III, а.е. 437. Атанас Вангелов Гочев, р. 1919 г., служител.

РИМ – Смолян, Ц 908/5: РИМ – Смолян, Фотоархив, Филм Ц 908/5.

Стойков 1981: Стойков, Р. Административно устройство и народностен състав на Одрински вилает в края на XIX и началото на XX век. – В: Изв. на Инст. за история, т. 25, 142.

Съкровища 1997: Съкровища от Атон. Тесалоники, 210-211 (на гръцки език).

Томов 1975: Томов, Е. Български възрожденски шампи. С., албум № 102.

ЦДА, 246: ЦДА, Ф. 246, оп. 1, а.е. 61, л. 49.

ЦДА, 1139: ЦДА, Ф. 1139, оп. 1, а.е. 14, л. 25-26, 44-45.

Църк. вестник 2004: Интервю на Горан Благов с архимандрит Ефрем, игумен на Ватопедския манастир. – Църковен вестник, бр. 6.

ZLATOGRAD'S MEMORIES OF VATOPED MONASTERY AT MOUNT ATHON

Tanya Mareva

Regional Museum of History – Smolyan

Abstract

This paper represents the memories of the local Christian people in Zlatograd, that are concerned with Vatoped Monastery at Mount Athos, and which are expressed mainly with two icons, kept in „St. George” Church built in 1871 in this region. The first icon portrays the figure of Vatoped’s Virgin Mary, and a portrayal of Vatoped Monastery at the bottom of the icon. It also contains founder’s inscription and the date August 10th 1878. The second icon represents one of the most valuable Christian’s relics – the girdle of The Mother of God. An important record is added to these relics, unknown for the science community. This record consist of standard letters for correspondence with the abbot and with a monk from Vatoped Monastery. The letters were found in the unique monument of written records from 1852, published in „Zlatogradski sbornik”, 2000. Finally the recorded stories. Told about the topic will be represented. Some of the stories are about two brother from Zlatograd, who became monks in Vatoped Monastery at 19th century. The rest of the stories tell about the tradition, kept in the rich Christian families who sent their young sons to the monastery for a temporary service.